DIPLOMA PROGRAMME
PROGRAMME DU DIPLÔME
PROGRAMA DEL DIPLOMA

Swahili – Souahéli – Suaheli

Ab Initio

Language-Specific Syllabus
Programme Spécifique
Programa de Estudios Específico

IBO
INTERNATIONAL BACCALAUREATE
BACCALAURÉAT INTERNATIONAL
BACHILLERATO INTERNACIONAL

Language ab initio – *Langue* ab initio – *Lengua* ab initio

September 2002 – Septembre 2002 – Septiembre de 2002

For first examinations in 2004

Premiers examens en 2004

Primeros exámenes en 2004

© International Baccalaureate Organization 2002

Organisation du Baccalauréat International
Route des Morillons 15
Grand-Saconnex / Genève
CH-1218
SWITZERLAND

Yaliyomo

Utangulizi	1
Lesikoni 1	2
Mtu Binafsi na Wengine	2
Elimu na Kazi	3
Miji na Huduma	4
Chakula na Vinywaji	5
Burudani na Kusafiri	6
Mazingira	7
Afya na Huduma za Dharura	8
Lesikoni 2	9
Silabasi/Muhtasari wa Sarufi	12
Masuala Mahsusi Kuhusu Lugha na Ufundishaji wa Kiswahili	27
Utaratibu na Maelekezo ya Maswali ya Mitihani	28

Utangulizi

Hali mbalimbali na mada za mawasiliano ambazo zimeorodheshwa katika mwongozo wa *ab initio* katika maelekezo ya silabasi au muhtasari huu ndizo msingi mkuu wa kozi hii ya *ab initio.*

Muhtasari mahsusi wa lugha unaorodhesha msamiati na kutoa maelezo kuhusu vipengele vya sarufi ambavyo mwanafunzi atahitaji kuvijua ili kuweza kufikia malengo ya lugha katika kiwango cha *ab initio*.

- Mwongozo wa Lugha Mahsusi una sehemu zifuatazo:
- Maelekezo ya lesikoni (lexical guide)
- Muhtasari au silabasi ya sarufi
- Utaratibu na maelekezo kuhusu mitihani
- Masuala mahsusi kuhusu lugha ya Kiswahili na ufundishaji wake.

Maelekezo ya Lesikoni

Mwongozo wa Lesikoni **unagusia** juu ya aina ya msamiati ambao utawaruhusu na kuwawezesha wanafunzi kuwasiliana katika hali mbalimbali za kila siku. Mwongozo huu umegawanywa katika sehemu mbili: Lesikoni 1 na Lesikoni 2.

Katika **Lesikoni 1** mfano wa msamiati umeonyeshwa kwa kila mada kuu na mada ndogo ya Silabasi Kuu. Mifano hii inarejelea nyanja pana za misamiati ambazo hazina budi kufundishwa ili kumwezesha mwanafunzi akamilishe mahitaji ya mawasiliano kufuatana na kila mada. Hii itakuwa kama hatua ya kuanzia kwa ajili ya mwalimu ambaye anatarajiwa kwamba atachagua msamiati zaidi kufuatana na mahitaji na mambo wanayopenda kuyaongelea wanafunzi wake.

Lesikoni 2 inatoa msamiati wa ziada kwa kuorodhesha muhtasari wa vitenzi, vihusishi na viunganishi, nambari, nchi na majina yake, mahali, umbali, kueleza saa/wakati, majira mbalimbali, siku za juma/wiki, miezi na tarehe.

Muhtasari/Silabasi ya Sarufi

Sehemu hii ina vipengele vya sarufi ambavyo watahiniwa watahitaji kuvijua ili kuweza kuwasiliana kwa Kiswahili katika hali mbalimbali za kila siku, lakini pia ili waweze kujibu maswali ya mitihani ya kuandika na kuzungumza.

Ni muhimu kwamba sarufi iunganishwe na ufundishwaji wa sehemu zingine za kozi hii.

Masuala mahsusi kuhusu Lugha ya Kiswahili

Sehemu hii ina habari ambazo ni mahsusi kuhusu lugha ya Kiswahili na ufundishaji wake.

Utaratibu na Maelekezo Kuhusu Mitihani

Sehemu hii ina mifano ya maelekezo ambayo aghalabu hutumiwa katika maswali ya mitihani ya kiwango hiki cha lugha hii. Orodha hii ni ya mifano tu wala haijakamilika, na baadhi ya maelekezo katika mtihani wenyewe huweza kuto kutofautiana na haya kufuatana na mahitaji ya huo mtihani.

Lesikoni 1

Mapendekezo ya Msamiati

Mtu Binafsi na Wengine

HABARI BINAFSI

Anuani na Habari	jina, umri, jinsia, umeoa/umeolewa? Utaifa, mahali unakoishi: barabara au
Nyingine Binafsi	mtaa, jina la mji au jiji, namba ya simu, n.k.
Watu na vikundi vya watu	mtoto, watoto, rafiki, mikutano, shirika lako…
Familia	ndugu (mama/baba mkwe, mtot pekee…) sherehe mbalimbali (siku za kuzaliwa, kumbukumbu za harusi, n.k.
Salamu/Kuamkiana	hujambo, sijambo, habari gani, nzuri, habari za…kazi, masomo…

SURA, NAMNA UNAVYOONEKANA, NA MAVAZI

Sura/Namna Unavyoonekana	mrefu, mfupi... (macho) rangi...nywele (ndefu, fupi...) uzito…
Nguo/Mavazi	shati, sketi, suruali…; kuvaa…; mavazi rasmi, nguo za mirabamiraba…
Tabia	mcheshi, mzungumzaji, mwenye machachari…
Hisia	kuwa na matumaini, kufurahi...; kucheka, kutabasamu...

NYUMBA/NYUMBANI

Makazi	Aina ya nyumba (flati, nyumba ya kawaida, ghorofa…); baba au mama mwenye nyumba, mtunza nyumba…; kuhamia, kukodisha, malipo…
Maelezo kuhusu nyumba	vyumba (bafuni, chooni…); ghorofani, sebuleni, juu, karibu…; samani au fenicha (vitanda, meza, viti, makochi…); vyombo vya nyumbani na vya jikoni (friji, jiko…); nje (ukuta/kuta, paa…); bustani (mimea, majani, maua…); mazingira mazuri, nafasi kubwa/ndogo…
Vitongoji	viambazani, kijiji, majumba mengi, kelele, ukimya…
Ratiba/Mazoea	kuamka, pupiga mswaki…; kuwahi, kuchelewa…; siku za juma; kusema saa (alfajiri, mchana, jioni, usiku, usiku wa manane, saa mbili saubuhi…); tarehe…; mara kwa mara, kila mara, mara mojamoja…
Majukumu nyumbani	kusaidia, kuandaa meza, kupiga pasi…; kutunza/kuangalia wanyama (mbwa, paka…)
Mialiko	kukaribisha, kukataa…; kutembelea; kadi, barua, barua-pepe/ i-meli…; kuwa na nafasi, kuwa nashughui nyingi…
Misemo muhimu	karibu/karibuni!, samahani, unaonaje?…

Elimu na Kazi

SHULE

Shule, wanafunzi, waalimu	msingi, sekondari, ya serikali, binafsi…; mwanafunzi, kidato cha tano…; mwalimu mkuu wa shule, mkufunzi…
Majengo na Nyenzo	darasa, viwanja vya michezo…
Vifaa vya darasani	kitabu, tepu rekoda, redio, televisheni, video…
Kompyuta	disketi, kipanya…; kuwasha/kuzima, kudaunlodi…; intaneti, barua-pepe, i-meli, faksi…
Programu za taaluma	masomo (mazingira, historia…); Istilahi za IB (Diploma, kiwango cha juu, kiwango cha kati…); kazi ya nyumbani…; shughuli za darasani (kujadili, kueleza, kufafanua…; neno, aya, mstari…); mawazo binafsi (mazuri, yenye maana…); mitihani (kufaulu, kushindwa/kufeli…); ratiba (kipindi, mapumziko ya chakula cha mchana, michezo…)
Shughuli nje ya masomo au nje ya darasa	ubunifu (sanaa…) Michezo, Huduma kwa jamii; vyama (kwaya, klabu au chama cha kupanda milima…)
Kalenda ya shule	Siku ya michezo, likizo, ziara…
Kauli na maneno muhimu	kwa mawazo yangu, kwa upande mwingine, kinyume chake, nionavyo…

MIPANGO YA BAADAYE

Studies	kujiandikisha…; chuo kikuu, shahada…; kazi…; malengo…; kozi ya wakati wa kiangazi
Utaalamu/Ubingwa	mwalimu, daktari, mwandishi wa habari…
Kazi/Ajira	maombi ya kazi, maelezo binafsi ya mtu (C.V.)…; kuajiriwa, kulipwa msharaha…; masharti (-a kudumu, -a muda…); bosi, mfanyakazi mwenzio…; tangazo la kazi…
Uzoefu wa kazi	mhudumu, msaidizi...

Mji na Huduma

KUNUNUA VITU MADUKANI

Aina za maduka	vifaa vya ujenzi, spea za magari, saluni za nywele…; soko, supamaketi, kibanda, grosari…
Dukani	sehemu, lifti, chumba cha kupimishia, kaunta ya kulipia…; mteja, mlaji, mhudumu…; ghorofa ya kwanza/pili…; mfuko, kigari…; bei, kujaribisha…
Bidhaa/ Vitu vya kununua	bidhaa (filamu, zawadi za kumbukumbu…); zimetengenezwa kwa (pamba…); saizi, aina…; rahisi, ghali, bidhaa bora…; punguza bei, badilishana…; malipo (bei, risiti, kadi…)
Misemo/Kauli muhimu	seli…; kodi ya vat, kodi ya ushuru?…

HUDUMA ZA JAMII NA MAWASILIANO

Huduma za usafiri	basi, treni…; mahali pa kuegeshea magari; tiketi, njia, ratiba, tiketi, mashine, halali…
Benki/Banki	pesa, hundi za kusafiria, noti…; mashine ya pesa (ingiza kadi…); viwango vya kubadilisha pesa, hundi…
Posta	stempu/stampu, bahasha…; kutuma…; kwa ndege, paseli, kupokea
Simu	mwito wa mbali, piga/ita…; namba, dairektori, simu ya bure…

Chakula na Vinywaji

KUNUNUA VITU MADUKANI

Maduka ya vyakula	duka la mikate, grosari, supamaketi, marikiti, soko…
Pa kununulia mboga na matunda	nyama; samaka; matunda; mbogamboga, mboga za majani; kinywaji/vinywaji; idadi, uzito (kopo, fungu, robo kilo…)

KULA CHAKULA HOTELINI

Aina za hoteli/ Migahawa	hoteli, mgahawa…
Hotelini/Mgahawani	menu/menyu/orodha ya vyakula; kufanya buking, mhudumu/ weita, tipu…

CHAKULA

Mlo na vyakula	nyama choma, bankweti, chakula cha jioni, chakula cha mchana…; piza, kuku wa kuchoma/kukaanga…; tamu, -enye chumvi…
Resipe/Mahitaji	mahitaji (unga, sukari…); vyombo (bakuli, frangpeni, sahani…); njia/namna ya kuandaa (kukoroga, kukatakata, kuyeyusha…)
Kula nyumbani	chombo/vyombo, glasi, sahani…; kuandaa meza…; chumvi, pilipili, sosi…
Mlo/Maakuli	bila nyama, chakula cha Kiafrika/Kitanzania/Kikenya/Kihindi…; kalori, lishe…
Vyakula	chakula cha sherehe (keki ya bethdei/siku ya kuzaliwa…); vyakula vya kitaifa (pilau, ugali, steki, ndizi…)
Kauli/Misemo muhimu	karibuni, asante, bila asante, kwa afya/chiazi!...

Burudani na Kusafiri

BURUDANI NA STAREHE

Shughuli za kujifurahisha	kukusanya stempu…; kufurahia…; riwaya, tamthilia, shairi (mwandishi, mhusika, sura, hadithi ya kubuni…)
Vyombo vya Habari	televisheni (stesheni, kipindi, katuni…); redio (taarifa ya habari); habari (gazeti, gazeti la kila wiki, kichwa cha habari, makala…)
Michezo	soka, kandanda…; timu; kushinda, kushindwa…; kufundisha, mazoezi, mechi…; mtazamaji, mpenzi/shabiki wa timu…
Burudani	konseti, senema, video, pati, mwigizaji, bendi, kwaya, maonyesho…; kuulizia, tiketi…
Maoni	-a kusisimua, -a kuchekesha, nzuri sana…; kuchukia, kuchosha, kupendelea…

MAZINGIRA

Sehemu mbalimbali	kanisa, msikiti, bwawa la kuogelea, viwanja vya michezo, bustani za kupumzikia…
Maelekezo ya njia	kiplefti, barabara kuu…; karibu, ng'ambo, kushoto, kulia…; kugeuka, kupinda, kukata, kukatisha…
Maneno/ Kauli muhimu	umbali wa mita mia moja, nusu kilomita…

LIKIZO NA KUSAFIRI

Usafiri	kufanya buking (chumba cha mtu mmoja/watu waili, selfu kontein…); ratiba, njia…; kondakita, abiria…; ofisi ya tiketi, mzigo uliopotea…; kuondoka, kuwasili, kubadili, uwanja wa ndege, pasi/pasipoti/hati ya kusafiria, forodha…
Shughuli	mpango wa safari, kupanda mlima, ziara…; sherehe, maadhimisho…; kutembelea, kujianika juani, kuogelea, kufurahia mazingira…
Maulizo kuhusu likizo	ofisi ya habari kwa wataliiwakala wa safari…; kijitabu cha maelekezo, gazeti, bango…; ratiba…; kituo cha mwisho…

MALAZI

Aina za malazi	hoteli, hosteli, bweni, hema/mahema…
Vifaa, nyezo na kufanya buking	chumba cha watu wawili (dabo), upatikanaji, kuwasili…; kujiandikisha…
Sheria/Masharti	usegeshe gari hapa, usivute sigara, wageni hawaruhusiwi vyumbani, usipige kelele…

Mazingira

HALI YA HEWA

Hali za hewa	kunyesha…; ukungu…; utabiri wa hali ya hewa, nyuzijoto 20°…
Misimu	baridi…; kipupwe, kiangazi, masika, vuli…
Misimu zaidi	mvua fupi, mvua ndefu…; kuvuna, jua kali…

JIOGRAFIA YA MAZINGIRA

Mazingira ya kijiografia	mlima, ufukweni/bichi, volkano, maporomoko, jangwa…
Nchi na mikoa au sehemu zake	kaskazini, kusini, mashariki, magharibi…; jiji, mji mkuu, mikoa, wilaya, miji, vijiji…

MASUALA YA MAZINGIRA

Ikolojia	uchafuzi wa mazingira (mvua ya tindikali, takataka…); kurudufu bidhaa; maliasili (maji, umeme, misitu, mito, maziwa…)
Masuala ya kimataifa	viumbe walioko hatarini kupotea, Umoja wa mataifa, vita, wakimbizi…

Afya na Huduma za Dharura

AFYA

Magonjwa na kuumia	sehemu za mwili; goti lililoteguka, kikohozi, mafua, kuumwa kichwa…; inauma, bandeji, plasta; kutibu…; kusumbuliwa na…, kupona…
Miadi/Ahadi ya kuonana	kuweka ahadi, kuahirisha…; kliniki, X-rey…; daktari wa meno, kujaza jino; daktari wa watoto, nesi…
Dawa na kuandikiwa dawa	vidonge, krimu, duka la madawa…; matone matatu, kutwa mara tatu, baada ya chakula…
Maneno muhimu	usife moyo, ugua pole, upone, tunakutakia afya njema, pole sana…

DHARURA

Kuibiwa na kupoteza kitu	umbo, ukubwa/saizi, size, maelezo…; polisi, ubalozi, mali iliyopotea, jinai, uhalifu, kosa, wizi…; taarifa/ripoti, bima…
Ajali	ambulesi/ambalanzi, shahidi, moto, tetemeko la ardhi…; huduma ya kwanza, kuzama, kufa maji, kuokoa…
Matengenezo/Ripea	kuharibika, vunja, pasua, gongana, huduma ya kwanza, dharura…
Alama/Mabango	hatari, usiingie, usipite hapa, ujenzi unaendelea…

Lesikoni 2

Muhtasari wa Vitenzi

1. vya kawaida (imba, cheka, andika, rudi, soma, sema...)
2. vifupi (-la, -nywa, -ja, -fa, -wa, -enda, -nya...)

Vihusishi na Viunganishi

ajili	kwa ajili ya, kwa ajili yangu...
baada ya	baada ya kazi, baada ya kusoma...
badala ya	badala yangu, badala ya kulala...
bila ya	
chini ya	chini yangu...
dhidi ya	
juu ya	juu ya hayo, juu yangu/yako/yake/yetu/yenu/yao...
kabla ya	kabla ya kulala, kabla yangu, kabla ya saa sita...
kadiri ya	kadiri unavyotaka
kando	kando ya, kando yangu...
karibu	karibu watu wote, karibu ya/na...
kati	kati ya...
katika	katika utawala wake...
katikati ya	
kiasi cha	kiasi cha ku, kiasi unachotaka
kijuujuu	
kimsingi	
kuhusu	
kutokana na	
kwa:1	kwa kuwa, kwa sababu, kwa sababu ya, kwa vile, kwa vipi? kwa vyovyote vile
kwa:2	kwangu, kwako, kwake, kwetu, kwenu, kwao
kwenye	
licha ya	
mbali	mbali na hayo, mbali na nyumbani...
mbele	mbele ya, mbele ya Mungu, mbele yangu...
mkono wa	mkono wa kushoto/kulia
moja kwa moja	
ndani	ndani ya, ndani yake
ng'ambo	ng'ambo ya...
nje	
tangu	
upande	upande wa kushoto, kulia...
wakati wa...	
yaani	
zaidi	zaidi ya, zaidi ya haya/hayo...

Nambari

moja mbili tatu	kumi na moja...ishirini	tisini
nne tano	ishirini na moja...thelathini	mia
sita	arobaini	mia moja na moja
saba	hamsini	mia mbii
nane	sitini	mia tatu...elfu moja
tisa	sabini	elfu mbili...laki moja
kumi	themanini	laki mbili...milioni/ bilioni/trilioni...
mtu **m**moja	sita	kumi na mmoja
watu **wa**wili	saba	kuma na wawili...
watatu	**wa**nane	ishirini na mmoja
wanne	tisa	ishirini na Wawili...
watano	kumi	watu thelathini/ arobaini...
kiti kimoja	mti mmoja...mitatu...	kalamu tatu
viti viwili...viti	nyumba/kalamu	nne
sita...	moja	tano
	mbili	sita...
mtu wa kwanza	kiti cha kwanza	mti wa kwanza
mtu wa pili	kiti cha pili	mti wa pili
mtu wa tatu	kiti cha tatu	mti wa tatu
mtu wa nne....	kiti cha nne.....	mti wa nne...
kalamu ya kwanza	ukuta wa kwanza	mahali pa kwanza
kalamu ya pili	ukuta wa pili	mahali pa pili
kalamu ya tatu	ukuta wa tatu	mahali pa tatu
kalamu ya nne...	ukuta wa nne...	mahali pa nne...

Nchi

Tanzania	Urusi	Ureno
Kenya	Uingereza	Misri...
Marekani	Ujerumani	
lugha ya Kiswahili	lugha ya Kirusi	lugha ya Kijerumani
lugha ya Kichina	lugha ya Kiingereza	lugha ya Kipare...
chakula cha Kitanzania	chakula cha Kireno	chakula cha Kiyahudi...
chakula cha Kirusi		

Mahali

pa/kwa/mwa
kwangu, kwako, kwake, kwetu, kwenu, kwao…
pangu, pako, pake, petu, penu, pao, tazama sehemu ya Sarufi

Umbali

kilomita	maili	mita	yadi

Kueleza saa/Wakati

saa	saa mbili/tatu	kasoro dakika ishirini
dakika	saa moja na dakika tano	kasoro robo/kasa robo
nukta	saa...na robo	kamili
saa moja	saa...na nusu/u nusu	

Nyakati

alfajiri	alasiri	jioni
asubuhi na mapema,	adhuhuri	usiku
asubuhi	mchana	usiku wa manane…

Majira

vuli	jua	kilimo
masika	kiangazi	kupanda
majira/wakati/kipindi	rasharasha	kuvuna
mvua	kipupwe	

Siku za juma/Wiki

Jumatatu	Jumatano	Ijumaa
Jumanne	Alhamisi	Jumamosi
		Jumapili

Miezi

Januari	Mei	Septemba
Februari	Juni	Oktoba
Machi	Julai	Novemba
Aprili	Agosti	Desemba

Pia: mwezi wa kwanza, wa pili, wa tatu, wa nne, wa tano…

Tarehe

siku ya…tarehe moja mwezi wa kwanza mwaka wa elfu moja mia tisa na tisini na tisa, mwaka wa elfu mbili na moja…

Silabasi/Muhtasari wa Sarufi

Silabi, Sauti na Matamshi

Msamiati wa Matamshi

Irabu

A E I O U

Irabu huonyesha mwisho wa silabi.

Matamshi husisitiza silabi ya pili kutoka mwisho.

Maneno ya silabi mbili

nani	na/ni
tuko	tu/ko

Maneno ya silabi tatu

barua	ba/ru/a
teua	te/u/a

Maneno ya silabi nne

anataka	a/na/ta/ka
nimesema	ni/me/se/ma
fikiria	fi/ki/ri/a

Neno lenye silabi 14

wa/ta/ka/o/no/ng'o/ne/za/na/no/ng'o/ne/za/na

Konsonati

b	babu	barabara	**n**	nani	nunua
ch	chacha	chuchu	**p**	popo	papa
d	dudu	dadisi	**r**	radi	rarua
f	fifia	fafunua	**s**	sasa	sisi
g	gogo	garagara	**t**	tatua	totoa
h	hati	hohehahe	**v**	vivi	vuvia
j	jaji	jambo	**w**	wewe	waya
k	kuku	kaka	**y**	yeye	yaya
l	lulu	lalamika	**z**	zeze	zoza
m	mema	mimina			

Zingatia matamshi yafuatayo ambayo yanachanganya konsonanti (Special Consonant Combinations)

-chagua
dhambi
dhana
dhima
ghali
gharika
ki**my**a
mara**dh**i
mbwa
ndoo
-ng'a**ng'**ania
ng'ombe
nje
nzima
se**ng'**enge
thamani
thela**th**ini
thumuni

Maneno marefu

a t a k a y e n i n u n u l i a
wanaonong'onezananong'onezana

Sauti za M na N

Sauti hizi mbili za **m** na **n** zenyewe ni SILABI, na huweza kutokea mwanzoni mwa neno iwapo hakuna irabu zinazozifuatia.

Sauti za M hutamkwa midomo ikiwa imefungwa

m ta ro	m t u
m me a	m t o
m p a na	m t i
m s o m a j i	m b u

Sauti za N

n c h i	n n e
n d i y o	n t a
n g e	n z u r i
n g u v u	

Silabi Pacha

aa ee ii oo uu

Sema maneno haya:

aongee	mguu
choo	mkuu
hasikii	sambaa
kondoo	utembee
kufaa	utii

Vilevile, silabi pacha huweza kupatikana mwanzoni au hata katikati ya maneno kama vile:

andaaandaa	kaakaa
gaagaa	keekee

Nyakati/Tensi

+	LI	ME	NA	TA
-	KU	JA	-i-	TA
	-NGALI-			
	-NGE-			

Wakati uliopita: LI

Ni**li**lala mapema.
U**li**soma kitabu cha Kiswahili.
A**li**ongea na wageni.

Tu**li**sherehekea Krismasi nyumbani.
M**li**kula chakula kizuri hotelini.
Wa**li**kunywa bia za Tanzania.

Wakati uliopita hivi karibuni: ME

Ni**me**lala mapema.
U**me**soma kitabu cha Kiswahili.
A**me**ongea na wageni.

Tu**me**sherehekea Krismasi nyumbani.
M**me**kula chakula kizuri hotelini.
Wa**me**kunywa bia za Tanzania.

Wakati uliopo: NA

Ni**na**lala mapema.
U**na**soma kitabu cha Kiswahili.
A**na**ongea na wageni.

Tu**na**sherehekea Krismasi nyumbani.
M**na**kula chakula kizuri hotelini.
Wa**na**kunywa bia za Tanzania.

Wakati ujao: TA

Ni**ta**lala mapema.
U**ta**soma kitabu cha Kiswahili.
A**ta**ongea na wageni.

Tu**ta**sherehekea Krismasi nyumbani.
M**ta**kula chakula kizuri hotelini.
Wa**ta**kunywa bia za Tanzania.

Past conditional: NGALI

Ni**ngali**lala mapema…
U**ngali**soma kitabu cha Kiswahili…
A**ngali**ongea na wageni…

Tu**ngali**sherehekea Krismasi nyumbani…
M**ngali**kula chakula kizuri hotelini…
Wa**ngali**kunywa bia za Tanzania…

General conditional: NGE

Ni**nge**lala mapema…
U**nge**soma kitabu cha Kiswahili…
A**nge**ongea na wageni…

Tu**nge**sherehekea Krismasi nyumbani…
M**nge**kula chakula kizuri hotelini…
Wa**nge**kunywa bia za Tanzania…

Kukanusha Nyakati

KU	Ni**li**lala	Si**ku**lala
JA	Ni**me**lala	Si**ja**lala
i	Ni**na**lala	Silal**i**
TA	Ni**ta**lala	Si**ta**lala
SINGE	Ni**nge**lala	Ni**singe**lala
SINGALI	Ni**ngali**lala	Ni**singali**lala

Ngeli za Majina

1	M:	mtu	Wa:	watu
2	M:	mti	Mi:	miti
3	Ki:	kiti	Vi:	viti
4	Ji:	jani	Ma:	majani
5	N:	nyumba	N:	nyumba
6	U: 1	uongo	U: 1	uongo
7	U: 2	ukuta, ulimi	U: 2	kuta, ndimi
8	U: 3	ugonjwa	U: 3	magonjwa
9	Ku:	kuimba	Ku:	kuimba
10	Mahali: Mahali: Mahali:	pa ku/kwa mu/mwa	Mahali: Mahali: Mahali:	pa ku/kwa mu/mwa

Ngeli ya M-Wa

Uundaji wa vitenzi katika ngeli za M-Wa kwa nyakati zote:

Ni	+ li/me/na/ta/ngali/nge	+ kitenzi
U	+ li/me/na/ta/ngali/nge	+ kitenzi
A	+ li/me/na/ta/ngali/nge	+ kitenzi
Tu	+ li/me/na/ta/ngali/nge	+ kitenzi
M	+ li/me/na/ta/ngali/nge	+ kitenzi
Wa	+ li/me/na/ta/ngali/nge	+ kitenzi

Vitenzi vifupi

-fa	ni + li/me/na/ta/ngali/nge	+ kufa
-la	u + li/me/na/ta/ngali/nge	+ kula
-ja	a + li/me/na/ta/ngali/nge	+ kuja
-nywa	tu + li/me/na/ta/ngali/nge	+ kunywa
-wa	m + li/me/na/ta/ngali/nge	+ kuwa
-enda	wa + li/me/na/ta/ngali/nge	+ enda

Tungo Kanushi za Wakati Uliopo

Si	Sitaki chai.
Hu	Huta**ki** kahawa?
Ha	Hauliz**i** swali?
Hatu	Hatujibu maswali.
Ham	Hamsem**i** Kiingereza.
Hawa	Hawatok**i** Uingereza.

Katika kukanusha wakati uliopo, vitenzi vifupi havitumii **ku**:

Mifano:

Sili.
Huendi.
Haji.
Hatufi.
Hamnywi maji.
Hawawi madaktari.

Kutumia KU katika Vitenzi

Kwenye vitenzi viwili au zaidi, kitenzi cha Kwanza hakitumii **ku**, lakini vinavyofuatia hutumia **ku**.

Mifano:

Ninataka **ku**lala.
Huwezi **ku**sema Kirusi.
Hataki **ku**la samaki wala **ku**nywa soda.
Tunataka **ku**la, **ku**nywa, **ku**nya (vulgar), **ku**furahi na **ku**lala.

Vivumishi vya Kuonyesha

huyu	yule
hawa	wale

Vivumishi vya Sifa na Idadi

mzuri	**mw**embamba
wabaya	**wa**nene
mkubwa	**mw**eusi
wadogo	**w**eupe
mrefu	**m**moja
wafupi	**wa**wili
	wachache…

Vighairi (Exceptions)

-ingi **-ingine** **-ote**

Vivumishi hivi vina matumizi maalumu na tofauti.
Kwa mfano:

Badala ya	"watu **wa**ingi"	= "watu wengi"
Badala ya	"mahali **pa**ingine"	= "mahali pengine"

Mifano ya matumizi ya –ote:

sisi sote
ninyi **ny**ote
wao **w**ote

Hata hivyo, badala ya kutumia **s**ote au **ny**ote, kimatumizi, wasemaji na wazungumzaji wengi wanatumia tu **w**ote.

Vivumishi vya Kumiliki: 1

wangu	wetu
wako	wenu
wake	wao

Vivumishi vya Kumiliki: 2

yangu/yako/yake...n.k.
zangu/zako/zake...n.k.

Baadhi ya nomino zinazotumia vivumishi vya kumiliki (Vimilikishi) vya **Y** na **Z**.

Hizi ni nomino au majina yanayoshughulikia mahusiano ya kinasaba ya watu. Majina haya ni yale ambayo umoja na wingi wake ni sawa.

Mifano:

dada
baba
mama
bibi
babu
jirani
rafiki…n.k.

Vighairi (Exceptions):

Kuna baadhi ya nomino ambazo zina wingi wa **WA** lakini hutumia vimilikishi vya **Y** na **Z**. Kwa mfano:

wake zangu/zako/zake/zetu/zenu/zao
wajomba zangu/zako/zake/zetu/zenu/zao

Baadhi ya nomino kama **jirani**, **rafiki**, **adui**, n.k. huweza kuwa na wingi wa **maj**irani, **ma**rafiki, **ma**adui n.k. ijapokuwa vimilikishi vyake vinabaki kuwa vya **Z**.

Vivumishi vya Kulinganisha

kuliko
kuliko…-ote
kupita
zaidi ya
afadhali
kama
kabisa
mno
sawa na...n.k.

Nyuso mbalimbali za kitenzi cha -WA (KUWA)

1. ni
2. si
3. kuwa
4. li na si: ni**li**ye - ni**si**ye

Mfano: Baba yetu uliye mbinguni

Kuwa na…	Tungo Kanushi za Kuwa na… (Kutokuwa na):
Nina	Sina
Una	Huna
Ana	Hana
Tuna	Hatuna
Mna	Hamna
Wana	Hawana

Kuwa mahali (KO/PO/MO)

niko	uko	yuko	tuko	mko	wako
nipo	upo	yupo	tupo	mpo	wapo
nimo	umo	yumo	tumo	mmo	wamo

Tungo Kanushi za (KO/PO/MO) (Kutokuwa mahali)

siko	huko	hayuko	hatuko	hamko	hawako
sipo	hupo	hayupo	hatupo	hampo	hawapo
simo...	humo	hayumo	hatumo	hammo	hawamo

Kuna	Pana	Mna
Hakuna	Hapana	Hamna

Nyakati (LI-ME-NA-TA-HU-NGE-NGALI)

Uliopita (LI)

Nililala
Nilikuwa na njaa

Tungo Kanushi (KU)

Sikulala
Sikuwa na njaa

Timilifu (ME)

Umesoma
Umekuwa na…

Tungo Kanushi (JA)

Hujasoma
Hujawa na…

Ujao (TA)

Ataimba
Atakuwa na njaa

Tungo Kanushi (TA)

Hataimba
Hatakuwa na njaa

Kila Wakati (HU)

Sisi hunywa maji
Sisi huwa na…

Tungo Kanushi (Kama NA)

Sisi hatunywi maji
Sisi hatuwi na…

NGE/NGALI

Mngecheza
Wangaliona
Ningekuwa na pesa nyingi ninge...

Tungo Kanushi (SINGE na SINGALI)

Msingecheza
Wasingaliona
Nisingekuwa na pesa nyingi nisinge…

Matumizi ya Vitenzi Vifupi kwa Nyakati Zote

Kitenzi	Tungo isiyo kanushi	Tungo kanushi
-ja	**Ninakuja** sasa hivi.	**Siji** sasa hivi.
-la	**Umekula** chakula?	**Hujala** chakula?
-wa	**Alikuwa** mgonjwa.	**Hakuwa** mgonjwa.
-fa	**Tutakufa**.	**Hatutakufa**.
-nywa	**Mngekunywa** maji.	**Msingekunywa** maji.

-PO (when) na Tungo Kanushi ya -SIPO

Kwa kuweka **-po** baada ya kiashiria wakati na kabla ya kitenzi:

Nina**po**lala ninaota.	Ni**sipo**lala sioti.
Nili**po**soma nilifurahi.	
Nitaka**po**maliza shule nitalala.	Nisi**po**maliza shule (kesho) sitalala.

Maagizo

1. Kwa mtu mmoja:

Lala!	Usila**le**!
Kunywa!	Usi**nywe**!

2. Kwa mtu zaidi ya mmoja:

Lal**eni**!	Msilale!
Kunyw**eni**!	Msinywe!

3. Maalumu:

Njoo!	Njoo**ni**!
Lete!	Lete**ni**!
Nenda!	Nend**eni**!

Ngeli Nyingine za Majina na Upatanisho Wake wa Kisarufi

Fuata mada za Ngeli za M-Wa kama zilivyoonyeshwa hapo juu, kwa ngeli zifuatazo:

M	Mi
Ji	Ma
Ki	Vi
N	N
U	
Ku	

Pa/Kwa/Mwa (pamoja na maneno kama: hapa, pale, huku, kule, humu, mle, humo, huko, hapo...)

Viambishi vya Nafsi (Subject/Object Pronouns)

M-WA

-ni	Ana**ni**ona.
-ku	Tuna**ku**penda.
-m/mw	Wana**m**taka/Wana**mw**ona.
-tu	Mna**tu**chukia?
-wa...eni	Nita**wa**andiki**eni** barua.
-wa	Uta**wa**fundisha Kiswahili?

M-MI

u–i	Tume**u**angusha mti. Wame**i**vuka mito.

JI-MA

li–ya	Wana**li**fahamu jambo. Mna**ya**ona magari?

KI-VI

ki–vi	Ata**ki**nunua kitabu hiki. Tuta**vi**uza vitu vile.

N-N

i–zi	Ume**i**andika barua? Tume**zi**la ndizi.

U-U-N-MA

u–u–zi–ya

P/K/M

Pa/ku/mu	Nina**pa**ona pale mahali...n.k.

Kiambishi cha nafsi cha -JI kwa ngeli zote

Nina**ji**somea kitabu.
Ana**ji**penda sana.
Mlango ume**ji**funga.
Mtoto ame**ji**chafua.
Chakula kime**ji**ozea.

Baadhi ya Kauli za Kitenzi

Kauli ya Kutendwa (The Passive Form of the Verb)

-piga	-pig**w**a
-penda	-pend**w**a
-pika	-pik**w**a

Kauli ya Kufanyiza (The Causative Form of the Verb)

-safi	-safi**sha**
-penda	-pend**eza**
-soma	-som**esha**
-ingia	-ingi**za**

Kauli ya Kutendewa (Prepositional Form of the Verb)

-soma	-som**ea**
-pika	-pik**i**a
-sema	-sem**ea**
-tembea	-tembe**le**a
-nunua	-nunu**li**a

Kauli ya Unafsi-Tisti (The Stative Form of the Verb)

-funga	-fungika	(closable)
-fungua	-funguka	(openable)
-penda	-pendeka	(lovable)

Matumizi ya -KI

-ki hutumika kama -po lakini kwa maana ya tendo lililokuwa linafanyika wakati lingine linafanyika vilevile, yaani kama Present Participle.

Mifano:

Nilikuona u**ki**cheza.	I saw you play**ing.**
Tulikuwa tu**ki**imba.	We were sing**ing**.
Aliniangalia ni**ki**zungumza.	He watched me talk**ing**.
Tutawaona wa**ki**oana.	We shall see them marry**ing**.
Tutaonana Mungu a**ki**penda.	We shall see each other, God will**ing**.

Matumizi ya -AMBA

-amba katika ngeli zote za majina:

Mtu amba**ye**	Watu amba**o**	Mtu ambaye anafundisha...
Mti amba**o**	Miti amba**yo**	Mti ambao umeanguka...
Jina amba**lo**	Majina amba**yo**	Jina ambalo tunalipenda...
Kiabu amba**cho**	Vitabu amba**vyo**	Kitabu ambacho nilikisoma...
Nyumba amba**yo**	Nyumba amba**zo**	Nyumba ambayo ni nzuri...
Kalamu amba**yo**	Kalamu amba**zo**	Kalamu ambayo imepotea...
Ukuta amba**o**	Kuta amba**zo**	Ukuta ambao umeanguka...
Uhuru amba**o**	-	Uhuru ambao tumeupata...
Ubaya amba**o**	Mabaya amba**yo**	Ubaya ambao nimefanyiwa...
Mahali amba**po**	Mahali ambapo ni pazuri...	
Mahali amba**ko**	Mahali ambako si kwangu...	
Mahali amba**mo**	Mahali ambamo amejificha...	

Njia ya Pili

Mtu ana**ye**fundisha	Watu wana**o**fundisha...
Jina tuna**lo**lipenda	Majina tuna**yo**(ya)penda...
Kitabu nili**cho**kisoma	Vitabu tuli**vyo**(vi)soma...
Mwaka uli**o**pita	Miaka ili**yo**pita...
Mwezi una**o**kuja	Miezi ina**yo**kuja...

Njia ya Tatu

Mtu afundisha**ye**	Watu wafundisha**o**...
Jina tulipanda**lo**	Majina tuyapenda**yo**...
Mwezi uja**o**	Miezi ija**yo**...

-NDI ya kusisitiza

katika ngeli zote za majina:

Huyu **ndiye** mwalimu wetu wa Kiswahili	Hawa **ndio** walimu wetu...
Huu **ndio** mti wa matunda.	Hii **ndiyo** miti...
Hili **ndilo** gari zuri.	Haya **ndiyo** magari...
Hiki **ndicho** kiti cha babu.	Hivi **ndivyo** viti...
Hii **ndiyo** nyumba yangu.	Hizi **ndizo** nyumba...
Huu **ndio** ugonjwa usumbuao.	Haya **ndiyo** magonjwa...
Huu **ndio** ukuta wa nyumba.	Hizi **ndizo** kuta...
Huku **ndiko** kuimba kuzuri.	-
Hapa **ndipo** nilipozaliwa.	-
Huku **ndiko** nilikosomea.	-
Humu **ndimo** alimojificha Osama.	-

Misemo mbalimbali kwa kutumia neno PIGA

piga miayo	piga gitaa
piga piano	piga pasi
piga simu	piga gumzo

Methali na Nahau za Kiswahili: Utangulizi

Maana Matumizi Maudhui Fani	Mwalimu na wanafunzi watumie mifano mbalimbali ya methali za Kiswahili kwa kuzingatia maana za methali hizo, matumizi yake, maudhui na fani ya methali hizo.

Mifano ya methali:

Haraka haraka haina baraka.
Mtaka cha uvunguni sharti ainame.
Usipoziba ufa utajenga ukuta.
Moyo wa mtu ni msitu.
Samaki mkunje yungali mbichi.
Usione vyaelea, vimeundwa!

Mifano ya misemo/nahau:

Alikuwa amewaka/amepiga maji/amechapa maji = Alikuwa amelewa.
Ana mkono wa birika = Ni bahili, hana ukarimu.
Msichana yule ni malaika = msichana yule ni mzuri...

Masuala Mahsusi Kuhusu Lugha na Ufundishaji wa Kiswahili

Matamshi na Kiimbo

Lugha ya Kiswahili haina utata sana kuhusu matamshi na kiimbo; lakini ni muhimu mwalimu anapofundisha lugha hii atilie mkazo katika masuala haya kwani yanaweza kuleta tofauti ya maana kutegemeana na neno linalotumika. Mathalani, kama inavyoonyeshwa katika sehemu inayohusu silabi, katika lugha ya Kiswahili silabi ya pili kutoka mwisho ndiyo inayosisitizwa katika kutamka baadhi kubwa ya maneno. Lakini pia mwalimu aeleze jinsi ambavyo maneno machache ya Kiswahili hayafuati kanuni hii. Hapa anaweza kutumia mifano ya manenoa kama vile:

- barabara kwa maana ya "vizuri"
- ghafla
- maktaba n.k.

Maneno haya hufuata kanuni za matamshi ya lugha yalikotoka.

Upatanisho wa Kisarufi

Kwa miaka michache ambayo lugha hii imefundishwa katika kiwango hiki cha *ab initio* tatizo kubwa ambalo limeathiri sana matokeo ni lile la udhaifu katika upatanisho wa kisarufi. Ni muhimu sana sana kwamba mwalimu na wanafunzi wafanye mazoezi mengi kuhusu suala hili ili wanafunzi wajue kuwa kila kundi la nomino (ngeli ya majina) huwa na upatanisho wake wa kisarufi katika sentensi. Labda itakuwa vizuri kwa mwalimu kuanza na sentensi fupifupi na kuonyesha upatanisho huo, halafu jinsi muda unavyokwenda mwalimu azirefushe sentensi hizo kutoa vielelezo vya upatanisho zaidi. Mathalani, mwalimu anaweza kuanza na sentensi ya "Mwalimu mzuri" halafu akaendelea hatua kwa hatua kama ifuatavyo:

1. Mwalimu ni mtu mzuri.
2. Mwalimu wangu ni mtu mzuri.
3. Mwalimu wangu yule ni mtu mzuri.
4. Mwalimu wangu yule mzuri na mwembamba ni mtu ambaye hufundisha vizuri pia...n.k.

Lugha ya Ishara na Tofauti za Kitamaduni

Katika ufundishaji wa lugha hii, pia ni muhimu mwalimu awajulishe wanafunzi kuhusu lugha ya ishara miongoni mwa wasemaji wa Kiswahili, na aonyeshe tofauti za lugha hii ya ishara na lugha za namna hii katika tamaduni zingine. Mathalani, mwalimu anaweza kuonyehsa kuhusu kukataa, kumwita mtu, kumuaga mtu, kumkubalia mtu, n.k. Hii lugha ya ishara huweza kumaanisha jambo moja katika utamaduni mmoja na kumaanisha jambo jingine, tena labda kinyume kabisa, katika utamaduni mwingine. Iwapo kuna video ambazo zinaweza kuonyeshwa darasani kwa ajili hii itakuwa vizuri sana. Haya na masuala mengine ya kiutamaduni wa Kiswahili husaidia sana kulifanya somo liwavutie na kuwafurahisha wanafunzi.

Utaratibu na Maelekezo ya Maswali ya Mitihani

Ifuatayo ni mifano ya maswali/mazoezi ambayo yanaweza kutokea katika mitihani.

Karatasi ya Kwanza

- Kwa kutumia habari uliyosoma katika kifungu hiki, andika muhtasari wa mambo muhimu ambayo...
- Jibu maswali yafuatayo.
- Angalia fomu hiyo hapo chini halafu jibu maswali.
- Maneno ya Orodha A yamepigiwa mistari katika habari uliyosoma. Kwa kila neno tafuta maana iliyotolewa katika Orodha B kama ilivyotumika kwenye habari uliyosoma. Mfano umetolewa katika jibu la kwanza. Uwe mwangalifu kwa sababu Orodha A ina maelezo mengi kuliko maneno ya orodha A.
- Chagua jibu sahihi zaidi kati ya A,B,C na D; halafu andika herufi ya jibu hilo kwenye kisanduku kando ya swali.
- Angalia picha hizi usome habari iliyoko kando ya picha, halafu jibu maswali.
- Malizia sentensi zifuatazo kufuatana na habari uliyosoma.
- Kati ya sentensi zifuatazo kuna sentensi za kweli **(K)** na za uongo **(U)** kufuatana na habari uliyosoma. Zisome sentensi hizo halafu weka alama ya **K** kwenye kisanduku cha sentensi ya kweli na alama ya **U** katika kisanduku chenye sentensi isiyo ya kweli. Thibitisha jibu lako.
- Onyesha ni katika aya ipi unaweza kupata mawazo yafuatayo katika habari uliyosoma.
- Picha/sentensi zifuatazo zinatoa muhtasari wa habari uliyoisoma. Andika herufi inayoambatana na kila aya. Mfano umetolewa mwanzoni.
- Vichwa vya habari vya kila aya ya kifungu ulichosoma vimeorodheshwa hapo chini. Patanisha kila kichwa cha habari na aya inayohusika. Uwe mwangalifu kwa sababu kuna vichwa vingi vya habari kuliko aya zenyewe.
- Habari uliyoisoma ni ya mahojiano, lakini maswali/majibu ya mahojiano hayo hayapo. Maswali/majibu hayo yameorodheshwa hapo chini. Kwa kila jibu/swali chagua swali/jibu lake. Uwe mwangalifu kwa sababu kuna maswali mengi kuliko yanayohitajiwa.
- Kwa kila neno lililoorodheshwa hapo chini tafuta neno lingine lenye maana sawa na hilo kutoka katika habari uliyosoma sasa hivi.
- Katika habari ifuatayo kuna maneno yaliyoachwa. Yajaze maneno hayo kutoka katika orodha iliyotolewa chini yake. Kila neno litumiwe mara moja tu.
- Soma maelekezo yafuatayo halafu chora mishale ya kuonyesha njia ya kufuatwa katika ramani hiyo hapo chini.

Karatasi ya Pili

- Andika barua/faksi/telegramu/i-meli/barua-pepe kuhusu...
- Andika postikadi kuhusu...
- Andika tangazo kuhusu sherehe ya...shuleni kwenu.
- Andika shajara (kijitabu cha kumbukumbu/dayari) kuhusu safari au wiki unayoikumbuka kuliko zote.